

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
ΕΠΕΝΔΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
Πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Αντιφατικές ταξικές θέσεις κατά Erik Olin Wright και νέα ελληνική πραγματικότητα

Μιχάλης Πουλημάς, υποψήφιος διδάκτορας Τμήματος Κοινωνιολογίας
Πανεπιστημίου Αιγαίου

Περίληψη

Στο κείμενο που ακολουθεί αρχικά αναπτύσσεται η εννοιολόγηση των κοινωνικών τάξεων σύμφωνα με τη συλλογιστική του E.O.Wright. Ειδικότερα, ο τρόπος με τον οποίο μετασχηματίζει την ιδεολογική κατηγορία ‘μεσαίες τάξεις’ σε επιστημονική έννοια, στη βάση συγκεκριμένων περιορισμών που επιβάλλει το μαρξικό θεωρητικό πλαίσιο¹. Κατόπιν παρουσιάζονται τα ερευνητικά αποτελέσματα που παρήχθησαν στο πλαίσιο του προγράμματος “Ανισότητες και ψυχική καταπόνηση: κοινωνικές συνθήκες, δρώντες και ιδεολογίες των επαγγελματιών στη σύγχρονη Ελλάδα.”²

Τα αναλυτικά εργαλεία που παρέχει η θεωρητική ανασυγκρότηση της ταξικής δομής των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών από τον Wright, είναι κατάλληλα για την εμπειρική ανάλυση, τόσο των εκμεταλλευτικών ταξικών σχέσεων, όσο και των εργασιακών συνθηκών, στην παρούσα συγκυρία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ωστόσο η παραπάνω παραδοχή δεν συνεπάγεται ότι παραβλέπουμε τις θεωρητικές διαφωνίες που εγείρονται στο πλαίσιο των άλλων μαρξιστικών προσεγγίσεων, αλλά και τις αδυναμίες σχετικά τόσο με τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων, όσο και την θεωρητική συνοχή του πλαισίου της ταξικής δομής που προτείνει ο Wright.

¹ Οι τρεις πρώτες ενότητες αποτελούν συνοπτικό μέρος της υπό εξέλιξη διδακτορικής μου εργασίας με τίτλο: “Νέο-μαρξιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικής δομής. Η έννοια της νέας μικροαστικής τάξης στη σκέψη του Erik Olin Wright.” Για την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής υπήρξα υπότροφος του ΙΚΥ την περίοδο 2009-2012.

² Η εγχειρηματοποίηση των ταξικών θέσεων και η ανάλυση των αποτελεσμάτων που παρουσιάζονται αντίστοιχα στην τέταρτη και πέμπτη ενότητα του άρθρου, πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος “Ανισότητες και ψυχική καταπόνηση: κοινωνικές συνθήκες, δρώντες και ιδεολογίες των επαγγελματιών στη σύγχρονη Ελλάδα,” όπου συμμετείχα ως ερευνητής. Επιστημονική υπεύθυνη του έργου είναι η αναπληρώτρια καθηγήτρια Αναστασία Ζήση.

1. Εισαγωγή

Όπως παρατηρήθηκε από τον Wright μελετώντας τα ιστορικά στοιχεία του περασμένου αιώνα, τα προβλήματα εννοιολόγησης της ταξικής δομής προέκυψαν από την αύξηση των επαγγελματικών και τεχνικών επαγγελματών και την επέκταση των διευθυντικών ιεραρχιών στις μεγάλες εταιρείες και το κράτος, τουλάχιστον έως το πρόσφατο παρελθόν. Η έκταση των αλλαγών ήταν τέτοια, ώστε να αμφισβητείται η μαρξική υπόθεση της σταθερής πόλωσης της ταξικής δομής στους κοινωνικούς σχηματισμούς που κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Αυτή η εξέλιξη αποτελεί την βάση του ερευνητικού προγράμματος του Wright.

Με το έργο “Classes”, προσπαθεί να διατηρήσει στο θεωρητικό πεδίο τη μαρξική έννοια της κοινωνικής τάξης, αποκαθιστώντας από τη μια μεριά την ερμηνευτική της δύναμη με την απόδοση ενός νέου περιεχομένου, και από την άλλη, παρέχοντας τα κατάλληλα αναλυτικά εργαλεία προκειμένου να μπορεί να ελεγχθεί εμπειρικά. Κύριο θεωρητικό μέλημα είναι η γεφύρωση του κενού “ανάμεσα στην αφηρημένη πολωμένη έννοια των ταξικών σχέσεων και τους συγκεκριμένους σύνθετους τύπους ταξικών σχηματισμών και ταξικής πάλης.”³

Η προβληματική στο παρόν κείμενο περιστρέφεται γύρω από δυο κεντρικές ιδέες. Η πρώτη αφορά την εφαρμογή του θεωρητικού πλαισίου του Wright και την ερμηνευτική του ισχύ στην ανάλυση της ελληνικής πραγματικότητας. Ειδικότερα, κατά πόσο “οι μεσαίες τάξεις”, όπως χαρτογραφήθηκαν από τον Wright, διατηρούν τη διακριτότητα τους στην ελληνική κοινωνική δομή, ή τείνουν προς μια προλεταριακή ταξική θέση. Η δεύτερη κεντρική ιδέα αφορά την μελέτη των επιπτώσεων που έχει η δομική θέση των ατόμων στις παραγωγικές σχέσεις, στη βιωμένη εμπειρία τους, τη συμπεριφορά και τις πρακτικές τους.

2. Θεωρητικοί περιορισμοί κατά το σχηματισμό της έννοιας της κοινωνικής τάξης

Ο Wright θέτει δύο βασικές αρχές σχετικά με τον επεξηγηματικό σκοπό της έννοιας της ταξικής δομής στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας:

³ Βλ. Wright E.O., *Classes*, London, Verso, 1985, σελ. 9

α) οι ταξικές δομές θέτουν όρια στον ταξικό σχηματισμό, την ταξική συνείδηση και την ταξική πάλη και,

β) οι ταξικές δομές σχηματίζουν τις ουσιώδεις ποιοτικές γραμμές κοινωνικής οριοθέτησης στις ιστορικές πορείες κοινωνικής αλλαγής.

Με βάση την πρώτη αρχή υπογραμμίζεται ότι, οι κοινωνικές τάξεις έχουν δομική ύπαρξη μη αναγώγιμη, δηλαδή ανεξάρτητη από τα είδη των συλλογικών οργανώσεων που συγκροτούνται ή τις ιδεολογίες που υιοθετούν τα άτομα μέσα σ' αυτές. Μάλιστα, είναι αυτή καθαυτή η ύπαρξη ταξικών δομών που επιβάλλει όρια και περιορισμούς στα άλλα στοιχεία της κοινωνικής τάξης, όπως για παράδειγμα τις οργανώσεις που συγκροτούν τα άτομα, τη συνείδηση τους ή τη μορφή ταξικών αγώνων που επιτελούν. Η δεύτερη αρχή υποδηλώνει ότι οι ταξικές δομές είναι κεντρικές οργανωτικές αρχές κάθε κοινωνίας. Με άλλα λόγια, οι παραγωγικές σχέσεις που τις υποβαστάζουν, διαμορφώνουν τα όρια για μια σειρά παραλλαγών στο κράτος, τις φυλετικές σχέσεις και άλλες πτυχές της κοινωνικής δομής. Έτσι οι ιστορικές εποχές μπορούν να ταυτίζονται με τις κυρίαρχες ταξικές δομές.

Προκειμένου να ενισχυθεί η ερμηνευτική ισχύ της ταξικής δομής και να είναι σε θέση να εξηγήσει τα φαινόμενα του ταξικού σχηματισμού (για παράδειγμα, κομματικές οργανώσεις και ταξικές συμμαχίες), η εννοιολόγηση των κοινωνικών τάξεων, πρέπει να βασίζεται σε τέσσερις δεσμευτικές, αλληλοσυνδεόμενες ιδιότητες. Έτσι, “οι τάξεις είναι σχεσιακές, οι σχέσεις είναι ανταγωνιστικές, οι ανταγωνισμοί οφείλονται στην εκμετάλλευση, και η εκμετάλλευση βασίζεται στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής.”⁴ Οι παραπάνω ιδιότητες έχουν μεγάλη σημασία για τον τρόπο με τον οποίο θα οριστούν οι τάξεις, για αυτό το λόγο κρίνεται σημαντικό να επιμείνουμε σε αυτό το σημείο.

Η δήλωση ότι οι τάξεις είναι σχεσιακές, σημαίνει ότι θα πρέπει να ορίζονται εντός κοινωνικών σχέσεων και συγκεκριμένα σε σχέση με άλλες τάξεις, ενώ τα ονόματα που παίρνουν προκύπτουν από τις σχέσεις εντός των οποίων τοποθετούνται. Ο χαρακτηρισμός των σχέσεων ως ανταγωνιστικών υπογραμμίζει την ασυμμετρία τους και συνάμα την ειδική ιδιότητα που πρέπει να έχουν, ώστε να

⁴ Βλ. Wright E.O., όπ.π., σ. 34

αποτελέσουν τη βάση για τη δημιουργία διακριτών ταξικών θέσεων εντός της κοινωνικής δομής. Οι σχέσεις πρέπει να είναι εσωτερικά ανταγωνιστικές, “υπό την έννοια ότι η πραγματοποίηση των συμφερόντων μιας τάξης υπονοεί αναγκαστικά την πάλη ενάντια στην πραγματοποίηση των συμφερόντων μιας άλλης τάξης.” Επιπρόσθετα ο ανταγωνισμός πρέπει να προκύπτει ως αποτέλεσμα της εκμεταλλευτικής ιδιότητας της σχέσης. Με άλλα λόγια να υπάρχει αιτιώδης σχέση μεταξύ της ευημερίας μιας τάξης και της αποστέρησης μιας άλλης. Μια από τις τάξεις που συγκροτούν τη σχέση, να είναι σε θέση να αποσπά το παραγόμενο πλεόνασμα από την άλλη. Γράφει ο Wright “μια εκμεταλλευτική σχέση συνεπάγεται είτε ότι μερικοί άνθρωποι πρέπει να κοπιάσουν περισσότερο, ώστε κάποιιοι άλλοι να μπορούν να κοπιάσουν λιγότερο, είτε ότι αυτοί πρέπει να καταναλώσουν λιγότερο σε ένα δεδομένο επίπεδο κόπου, ώστε άλλοι να μπορούν να καταναλώσουν περισσότερο, είτε και τα δύο.”⁵ Η τέταρτη δομική ιδιότητα υποδεικνύει ότι η θεμελιώδης βάση της εκμετάλλευσης αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής.

Με βάση τους παραπάνω περιορισμούς για τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων, ο Wright κρίνει ανεπαρκείς τις θεωρήσεις που αναπτύχθηκαν προκειμένου να αντιμετωπίσουν την πολεμική που δέχτηκε η μαρξική θεωρία σχετικά με την ανάπτυξη των μεσαίων τάξεων. Η απάντηση ότι οι μεσαίες τάξεις αποτελούν ιδεολογική ψευδαίσθηση, ουσιαστικά αποφεύγει το πρόβλημα. Αλλά και οι προσεγγίσεις που θεωρούν τις μεσαίες τάξεις τμήμα της μικροαστικής τάξης, έχουν αδυναμίες. Συγκεκριμένα σε σχέση με την θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Πουλαντζά, ο Wright τονίζει ότι είναι δύσκολο να επαληθευτεί ότι οι διάφορες κατηγορίες μη παραγωγικής εργασίας ή/και εποπτικής εργασίας (π.χ. γραμματείς, επαγγελματίες, διευθυντές, μη παραγωγικοί χειρωνακτες σε κρατικούς θεσμούς, πωλητές) συγκροτούν μια ομοιογενή τάξη σε σχέση με ζητήματα γύρω από τον ταξικό σχηματισμό, την ταξική συνείδηση και την ταξική πάλη.

Η λύση που προτείνει ο Wright για την αντιμετώπιση των μεσαίων τάξεων εντός των εννοιολογικών περιορισμών που έθεσε, είναι ότι ορισμένες θέσεις στην κοινωνική δομή έχουν πολλαπλό ταξικό χαρακτήρα, επομένως ανήκουν σε

⁵ Στο ίδιο, σ. 36

περισσότερες από μια τάξη: “Η ταξική φύση τέτοιων θέσεων είναι παράγωγη και βασίζεται στις θεμελιώδεις τάξεις με τις οποίες συνδέονται.”⁶ Συνεπώς, πριν προχωρήσουμε στην περιγραφή των νέων μεσαίων τάξεων ως αντιφατικές ταξικές θέσεις, είναι απαραίτητο να ξεκαθαρίσουμε την ταξική φύση των τάξεων από τις οποίες αντλούν τις ιδιότητες τους. Ειδικότερα, θα περιγραφεί ο τρόπος ορισμού της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, καθότι οι νέες μεσαίες τάξεις ορίζονται αντιθετικά σε σχέση με αυτή.

3. Η μικροαστική τάξη και οι αντιφατικές ταξικές θέσεις ως διασταυρούμενα συμφέροντα

Σύμφωνα με τον Wright, υπάρχουν δυο είδη μη πολωμένων θέσεων στην κοινωνική δομή. Αυτό συμβαίνει είτε διότι είναι εκτός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, είτε εξαιτίας του σύνθετου, εσωτερικά αντιφατικού χαρακτήρα τους. Ο χαρακτήρας αυτός είναι επαρκής συνθήκη προκειμένου να τους παραχωρηθεί ένα διακριτό θεωρητικό υπόβαθρο στην κοινωνική δομή.

Σε σχέση με την ταξική φύση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, ο ίδιος έρχεται σε ρήξη με την θέση αρκετών μαρξιστών. Συγκεκριμένα με τη θέση ότι τόσο οι μικροί εργοδότες με περιορισμένο αριθμό εργατών, όσο και οι αυτοαπασχολούμενοι οι οποίοι δεν μισθώνουν καθόλου εργασιακή δύναμη άλλων εργαζομένων, εντάσσονται σε μια ενιαία τάξη. Για τον Wright η παραδοσιακή μικροαστική τάξη αποτελείται από αυτοαπασχολούμενους εμπορευματοπαραγωγούς, οι οποίοι δεν απασχολούν καθόλου μισθωτή εργασία. Η διαφορά είναι κρίσιμη, καθώς όσοι δεν μισθώνουν εργασιακή δύναμη άλλων είναι εκτός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ενώ οι μικροί εργοδότες που μισθώνουν, εντάσσονται στο πλαίσιο καπιταλιστικών σχέσεων που εμπεριέχουν εκμετάλλευση. Έτσι προκύπτει ο ακόλουθος ορισμός της μικροαστικής τάξης:

“Υπάρχουν ταξικές θέσεις οι οποίες δεν είναι ούτε εκμεταλλευτικές ούτε εκμεταλλευόμενες, δηλαδή άτομα που έχουν ακριβώς το κατά κεφαλήν επίπεδο από το σχετικό πόρο. Ένας μικροαστός, αυτοαπασχολούμενος παραγωγός με μέσο

⁶Βλ. Wright E.O., όπ.π., σελ. 43

κεφαλαιακό απόθεμα για παράδειγμα, δεν θα είναι ούτε εκμεταλλευτής ούτε εκμεταλλεόμενος εντός των καπιταλιστικών σχέσεων. Αυτά τα είδη θέσεων μπορούν να ονομαστούν η ‘παραδοσιακή’ ή ‘παλιά’ μεσαιά τάξη ενός ιδιαίτερου ταξικού συστήματος.”⁷

Συνεπώς για τον Wright, η μικροαστική τάξη ταυτίζεται εννοιολογικά με τα άτομα που έχουν την κυριότητα των μέσων παραγωγής τους, αλλά δεν εκμισθώνουν άλλους εργαζομένους. Οι μικροί εργοδότες οι οποίοι εργάζονται στο πλευρό των υπαλλήλων τους, καθότι το κεφάλαιο που έχουν δεν επαρκεί ώστε να μην εργάζονται καθόλου, συνιστούν μια αντιφατική ταξική θέση εν μέρει καπιταλιστική, εν μέρει μικροαστική. Ουσιαστικά υπάγονται σε ένα υβριδικό τρόπο παραγωγής που δανείζεται χαρακτηριστικά τόσο από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όσο και από την απλή εμπορευματική παραγωγή.

Σε αυτό το σημείο, ας δούμε τις επιπτώσεις του ορισμού της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, σε σχέση με τους εννοιολογικούς περιορισμούς που θέτει ο Wright για τον ορισμό των τάξεων. Η πρώτη ιδιότητα που πρέπει να πληροί η έννοια της τάξης είναι να είναι σχεσιακή. Στην περίπτωση όμως της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, δηλαδή των εμπορευματο-παραγωγών οι οποίοι δεν μισθώνουν εργασιακή δύναμη, δεν ισχύει το σχεσιακό κριτήριο ως εσωτερικό συγκροτησιακό στοιχείο του ορισμού τους. Οι σχέσεις τους με τους καπιταλιστές και τους εργάτες είναι ενδεχόμενες, αλλά όχι αναγκαίες. Ωστόσο, όπως επεξηγεί ο Wright σε μια υποσημείωση “ακόμη και σε αυτή τη περίπτωση [...] η έννοια εξακολουθεί βασικά να είναι σχεσιακή, οι μικροαστοί είναι τάξη μόνον εφόσον ως μικροαστοί παραγωγοί προβαίνουν σε συστηματικές ανταλλακτικές σχέσεις με άλλες τάξεις.”⁸ Στο βαθμό μάλιστα που οι σχέσεις της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης με άλλες τάξεις είναι εξωτερικές, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι είναι ‘αταξική,’ δηλαδή τα συμφέροντά της δεν ταυτίζονται απαραίτητα, ούτε με την αστική, ούτε με την εργατική τάξη.

⁷ Στο ίδιο, σελ. 86

⁸ Βλ. Wright E.O., όπ.π, σελ. 34

Σχετικά με το εκμεταλλευτικό υπόβαθρο των εξωτερικών σχέσεων, η διατύπωση που χρησιμοποιεί ο Wright για την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, ως τα άτομα που διαθέτουν ακριβώς το κατά κεφαλήν επίπεδο από το σχετικό πόρο έχεις σημαντικές επιπτώσεις. Αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο οι εμπορευματο-παραγωγοί που δεν μισθώνουν εργασιακή δύναμη, να είναι είτε εκμεταλλεόμενοι από το κεφάλαιο αν κατέχουν περιορισμένα μέσα παραγωγής, είτε εκμεταλλευτές αν κατέχουν μέσα παραγωγής που υπερβαίνουν το μέσο κατά κεφαλήν επίπεδο. Συνεπώς, στο πλαίσιο των ταξικών αγώνων μπορούν να συμμαχήσουν, τόσο με την εργατική, όσο και με την αστική τάξη.

Οι “νέες μεσαίες τάξεις” είναι το δεύτερο είδος μη πολωμένων ταξικών θέσεων και προκύπτουν ως αποτέλεσμα διασταυρούμενων εκμεταλλευτικών σχέσεων. Σύμφωνα με την διατύπωση του Wright “από τη στιγμή που συγκεκριμένες κοινωνίες, σπάνια, αν όχι ποτέ, χαρακτηρίζονται από ένα τρόπο παραγωγής, οι πραγματικές ταξικές δομές συγκεκριμένων κοινωνιών θα χαρακτηρίζονται από διασταυρούμενες εκμεταλλευτικές θέσεις. Θα τείνουν συνεπώς να υπάρχουν ορισμένες θέσεις οι οποίες είναι εκμεταλλευτικές ως προς μια διάσταση των εκμεταλλευτικών σχέσεων, ενώ προς μια άλλη θα είναι εκμεταλλεόμενες.”⁹ Κοντολογίς υποστηρίζεται ότι οι νέες μεσαίες τάξεις είναι και εκμεταλλευτικές και εκμεταλλεόμενες. Αυτή είναι και η διαφορά τους με τις θέσεις της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, οι οποίες δεν είναι ούτε εκμεταλλευτικές, ούτε εκμεταλλεόμενες.

Σύμφωνα με τον Wright υπάρχουν πολλές μορφές εκμετάλλευσης πέρα από την παραδοσιακή που εδράζεται στη σχέση της εργασίας με το κεφάλαιο. Υπάρχουν μορφές εκμετάλλευσης που βασίζονται σε δεξιότητες ή προκύπτουν από την άσκηση πραγματικού ελέγχου σε πόρους και τις επακόλουθες σχέσεις εξουσίας μέσα σε κάποιο τύπο οργάνωσης. Οι θέσεις επομένως των νέων μεσαίων τάξεων, τις οποίες ονομάζει αντιφατικές, χαρακτηρίζονται από την διασταύρωση διαφορετικών μορφών εκμεταλλευτικών σχέσεων, όπως για παράδειγμα κεφαλαίου και δεξιοτήτων. Οι δυο αυτές σχέσεις αντιστοιχούν σε διαφορετικά εκμεταλλευτικά συστήματα, ωστόσο είναι δυνατό να συνυπάρχουν και επομένως συγκροτούν

⁹ Βλ. Wright E.O., όπ.π., σελ. 87

διακριτές θέσεις στην κοινωνική δομή. Τέτοια είναι η περίπτωση των υψηλά ειδικευμένων μισθωτών, οι οποίοι με βάση τις δεξιότητες τους μπορεί να είναι εκμεταλλευτές, αλλά ως μισθωτοί να είναι εκμεταλλεζόμενοι από το κεφάλαιο. Ο μηχανισμός στον οποίο στηρίζεται η εκμεταλλευτική διάσταση της θέσης τους εντοπίζεται στην κατοχή σπάνιων δεξιοτήτων (ιδιαίτερα δεξιοτήτων που κατοχυρώνονται από πιστοποιητικά ειδημοσύνης), οι τελευταίες είναι σπάνιες αναφορικά με την προσφορά τους στην αγορά¹⁰. Στην περίπτωση όπου ο μισθός ενός ειδικευμένου ατόμου αντανakλούσε απλά την ποσότητα του χρόνου που απαιτείται για την επίτευξη της δεξιότητας, τότε δεν θα υπήρχε εκμετάλλευση βασισμένη στη δεξιότητα. Ο υψηλότερος μισθός σε σχέση με τους ανειδίκευτους εργάτες, θα ήταν απλά αντιστάθμισμα για το πραγματικό κόστος που πραγματοποιήθηκε. Η επιχειρηματολογία σχετικά με την εκμετάλλευση δεξιοτήτων είναι ότι, τα άτομα με σπάνιες δεξιότητες λαμβάνουν μισθό που υπερβαίνει το κόστος παραγωγής αυτών των δεξιοτήτων (π.χ. το κόστος μαθητείας). Οι μισθωτοί συνεπώς που διαθέτουν τους παραπάνω πόρους, αντλούν ένα “ενοίκιο” βασισμένο στην κατοχή πιστοποιητικών ειδημοσύνης.¹¹ Η μεταχείριση των δεξιοτήτων ως εκμεταλλευτική διάσταση υποκείμενη ταξικών θέσεων δείχνει την ολίσηση του

¹⁰ Σε μια υποσημείωση ο Wright εξηγεί ότι η απόδοση πιστοποιητικών ειδημοσύνης περιορίζει την προσφορά ειδικευμένης εργασιακής δύναμης. Αυτό συμβαίνει όταν για παράδειγμα οι άμεσες δαπάνες απόκτησης ενός πιστοποιητικού ειδημοσύνης είναι απαγορευτικά υψηλές για ένα άτομο, ακόμα και εάν οι μελλοντικές αποδόσεις υπερκαλύπτουν τις αρχικές δαπάνες. Βλ. Wright E.O., *Classes*, London, Verso, 1985, σελ.101

¹¹ Για την απόδειξη του ισχυρισμού ότι οι κατέχοντες πιστοποιητικά ειδημοσύνης ιδιοποιούνται τους καρπούς της εργασίας άλλων χρησιμοποιεί το ακόλουθο παράδειγμα όπου και συγκρίνει δυο υποθετικές καταστάσεις: “μια κατά την οποία ένας μηχανισμός παροχής πιστοποιητικών ειδημοσύνης είναι σε λειτουργία και περιορίζει την προσφορά μιας συγκεκριμένης δεξιότητας και μια κατά την οποία τα πιστοποιητικά ειδημοσύνης δεν υπάρχουν. Όταν τα πιστοποιητικά ειδημοσύνης λειτουργούν, οι εργοδότες θα ανεβάσουν την τιμή προσφοράς του μισθού για τους κατόχους των πιστοποιητικών ειδημοσύνης πάνω από το κόστος παραγωγής των δεξιοτήτων. (Ελλείπει της διαδικασίας απόδοσης πιστοποιητικών ειδημοσύνης, επιπρόσθετοι εργάτες θα αποκτούσαν τις δεξιότητες, εάν οι μισθοί ήταν πάνω από το κόστος παραγωγής των δεξιοτήτων, ώστε τελικά θα οδηγούσαν τους μισθούς κάτω από αυτό το κόστος). Το αποτέλεσμα αυτού είναι ότι η των εμπορευμάτων που παρήχθησαν με αυτές τις δεξιότητες θα είναι υψηλότερη από ότι θα ήταν με την έλλειψη πιστοποιητικών ειδημοσύνης. Κατ’ ουσίαν, μπορούμε να πούμε ότι ενώ ο/η κάτοχος ενός πιστοποιητικού ειδημοσύνης λαμβάνει μισθό ίσο με την τιμή του δικού του/της οριακού προϊόντος, αυτή η τιμή είναι πάνω από την ‘αξία’ του οριακού προϊόντος (ή, ισοδύναμα, την τιμή του οριακού προϊόντος ελλείπει πιστοποιητικών ειδημοσύνης). Αυτή η διαφορά είναι η εκμεταλλευτική μεταφορά ιδιοποιούμενη από τον κάτοχο ενός πιστοποιητικού ειδημοσύνης.” Βλ. Wright E.O., *Classes*, London, Verso, 1985, σελ. 76

Wright από την παραδοσιακή μαρξική σύλληψη της εκμετάλλευσης εντός των σχέσεων παραγωγής, προς τη σφαίρα διανομής των εισοδημάτων.

Όπως υπογραμμίζει ο Carchedi είναι “αδύνατο να αποσυνδεθούν οι δεξιότητες από την εργασιακή δύναμη ως ξεχωριστός ‘παραγωγικός πόρος’: οι πρώτες είναι αυτές που κάνουν τη δεύτερη περισσότερο ή λιγότερο ειδικευμένη και συνεπώς περισσότερο ή λιγότερο παραγωγική [...] Από την άποψη της μαρξικής εργασιακής θεωρίας της αξίας, το γεγονός αυτό εξηγεί την καταβολή μισθών υψηλότερων από την αξία της εργασιακής δύναμης, λόγω μιας κατάστασης ευνοϊκής προς τους πωλητές εργασιακής δύναμης: Εν συντομία, οι εργάτες με πιστοποιητικά ειδημοσύνης περιορίζουν την εκμετάλλευσή τους.”¹²

Στο παρόν κείμενο υποστηρίζεται ότι η ικανότητα ορισμένων μισθωτών να μειώνουν το ποσοστό εκμετάλλευσης της εργασιακής τους δύναμης, έχει σημαντικές επιπτώσεις στον ταξικό σχηματισμό, την ταξική συνείδηση και την ταξική πάλη. Συνεπώς τέτοιες ανισότητες θα πρέπει να συνυπολογιστούν σε μια ολοκληρωμένη θεώρηση των ταξικών σχέσεων. Έτσι, παρά τις θεωρητικές ασυνέπειες που προκύπτουν σε σχέση με τη μαρξική έννοια της εκμετάλλευσης, τα αναλυτικά εργαλεία που προτείνονται από τον Wright, είναι ικανά να μετρήσουν την δυναμική ενός κοινωνικού σχηματισμού.

4. Η εγχειρηματοποίηση των ταξικών θέσεων στο ερευνητικό πεδίο

Μέσα από την διασταύρωση διαφορετικών μορφών εκμεταλλευτικών σχέσεων βασισμένων σε κεφάλαιο, δεξιότητες και οργανωσιακούς πόρους, προκύπτουν μια σειρά από νέες ταξικές θέσεις στην κοινωνική δομή. Ειδικότερα στο πλαίσιο της έρευνας “Ανισότητες και ψυχική καταπόνηση: κοινωνικές συνθήκες, δρώντες και ιδεολογίες των επαγγελματιών στη σύγχρονη Ελλάδα” όπου για την μέτρηση της κοινωνικής ανισότητας εγχειρηματοποιήθηκε ο ταξικός χάρτης του Wright εντοπίστηκαν οι ακόλουθες ταξικές θέσεις:

¹² Carchedi G., *Classes and Class Analysis*, σσ. 110-111, στο *The Debate on Classes*, Wright E.O., London, Verso, 1998.

α) *Αστική τάξη*: με τον όρο γίνεται αναφορά σε εργοδότες με πάνω από 10 εργαζόμενους. Πρόκειται για άτομα που κατέχουν επαρκές κεφάλαιο σε μέσα παραγωγής, ώστε να εκμισθώνουν εργασιακή δύναμη άλλων και να μην χρειάζεται να εργαστούν οι ίδιοι. Η έκφραση “δεν χρειάζεται να εργαστούν οι ίδιοι” δεν σημαίνει ότι αποκλείονται πλήρως από την δέσμευση τους σε κοινωνικά παραγωγική εργασία. Με την έκφραση αυτή, ο Wright εννοεί ότι δεν χρειάζεται να εργαστούν προκειμένου να αποκτήσουν το μέσο κοινωνικό βιοτικό επίπεδο.

β) *Μικροί εργοδότες*: ο όρος περιγράφει άτομα που κατέχουν αρκετά μέσα παραγωγής, ώστε να εκμισθώσουν την εργασιακή δύναμη άλλων εργαζομένων, αλλά όχι τόσα ώστε να έχουν την επιλογή να μην εργάζονται καθόλου τα ίδια¹³. Πρόκειται για εργοδότες οι οποίοι εργάζονται δίπλα στους εργαζόμενους που εκμισθώνουν κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας.

γ) *Μικροαστική τάξη*: Πρόκειται για αυτοαπασχολούμενους οι οποίοι κατέχουν επαρκή μέσα παραγωγής για να αναπαράγουν τους εαυτούς τους, αλλά όχι αρκετά ώστε να εκμισθώσουν την εργασιακή δύναμη άλλων εργαζομένων.

δ) *Υψηλά ειδικευμένοι μισθωτοί*: οι φορείς των συγκεκριμένων ταξικών θέσεων είναι καπιταλιστικά εκμεταλλευόμενοι επειδή δεν κατέχουν κεφαλαιακούς πόρους, αλλά ταυτόχρονα είναι εκμεταλλευτές με βάση τις δεξιότητες που κατέχουν. Οι υψηλά ειδικευμένοι είναι άτομα που κατέχουν εργασιακές θέσεις οι οποίες απαιτούν δεξιότητες (ιδιαίτερα τέτοιες που συνοδεύονται από πιστοποιητικά ειδημοσύνης) και οι οποίες είναι σπάνιες αναφορικά με την προσφορά τους στην αγορά. Οι μισθωτοί που διαθέτουν τους παραπάνω πόρους, αντλούν ένα ‘ενοίκιο’ βασισμένο στην κατοχή πιστοποιητικών ειδημοσύνης. Οι μισθοί τους είναι συνήθως πάνω από το κόστος της μαθητείας που ακολουθούν για την απόκτηση των

¹³ Ο Wright εγχειρηματοποίησε τις ταξικές κατηγορίες που προέκυψαν από την θεωρητική επεξεργασία της κοινωνικής τάξης στο ερευνητικό του πρόγραμμα το 1985. Εκεί αναλύει και συγκρίνει τις ταξικές δομές της Σουηδίας και των Ηνωμένων Πολιτειών. Ωστόσο, τα δεδομένα που είχε στη διάθεσή του δεν του επέτρεπαν να έχει μια καθαρή εικόνα για το ποιοι εργοδότες πραγματικά και αναγκαστικά εργάζονται δίπλα στους μισθωτούς που προσλαμβάνουν. Εξαιτίας της αδυναμίας του αυτής υιοθετεί ένα αυθαίρετο αριθμητικό κριτήριο για τη διάκριση μεταξύ αστικής τάξης και μικρών εργοδοτών. Θεώρησε ότι ακραιφνείς καπιταλιστές είναι όσοι εκμισθώνουν πάνω από 10 εργαζόμενους και μικροί εργοδότες όσοι μισθώνουν μεταξύ 2 και 9 εργαζόμενους. Βλ. Wright E.O., *Classes*, σελ.151.

συγκεκριμένων δεξιοτήτων. Ουσιαστικά πρόκειται για τη νέα μεσαία τάξη σύμφωνα με το ταξικό σύστημα ανάλυσης τους Wright όπως παρουσιάστηκε και παραπάνω¹⁴.

ε) *Ειδικοί διευθυντές*: πρόκειται για άτομα άμεσα εμπλεκόμενα στη λήψη αποφάσεων που αφορούν την πολιτική της εταιρείας εντός του εργασιακού χώρου. Επίσης ασκούν πραγματικό έλεγχο σε υφιστάμενους στην ιεραρχία της οργάνωσης ή της εταιρείας.

ζ) *Ημι-ειδικευμένοι εργάτες*: πρόκειται για i) δασκάλους ii) δεξιότεχνες/μάστορες iii) υπάλληλους πωλήσεων με πτυχίο και αυτονομία στο περιεχόμενο της εργασίας τους και iv) διοικητικούς υπάλληλους με πτυχίο και αυτονομία. Κοινό χαρακτηριστικό αυτών των ταξικών θέσεων είναι ότι απαιτούν την κατοχή πιστοποιητικών ειδημοσύνης από τους φορείς τους, ωστόσο άτομα με τέτοια πιστοποιητικά βρίσκονται σε υπερπροσφορά στην αγορά εργασίας (κυρίως πτυχία ΑΕΙ και ΤΕΙ).

η) *Ανειδίκευτοι επόπτες*: πρόκειται για ταξικές θέσεις που καταλαμβάνουν άτομα που δεν διαθέτουν πτυχίο ή πιστοποιητικά ειδημοσύνης, αλλά ασκούν πραγματικό έλεγχο σε οργανωσιακούς πόρους, γεγονός που τα διαφοροποιεί από τους ανειδίκευτους εργάτες, οι οποίοι στερούνται οποιουδήποτε είδους έλεγχο σε οργανωσιακούς πόρους. Επίσης η κατοχή τέτοιων πόρων, έστω και περιορισμένων, αυξάνει την αίσθηση ελέγχου και την προβλεψιμότητα των φορέων τέτοιων θέσεων σε σχέση με την εργασιακή διαδικασία.

θ) *Ανειδίκευτοι εργάτες*: πρόκειται για άτομα που ασχολούνται i) σε χειρωνακτικές μη-τεχνικές εργασίες, ii) ως διοικητικοί υπάλληλοι χωρίς πτυχίο σε θέσεις εργασίας χωρίς αυτονομία, iii) ως υπάλληλοι ή πωλητές χωρίς πτυχίο σε θέσεις εργασίας χωρίς αυτονομία.

5. Παρουσίαση της ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων του ερευνητικού προγράμματος κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες και ψυχική υγεία

Σύμφωνα με τον μεθοδολογικό σχεδιασμό του ερευνητικού προγράμματος:
“Ανισότητες και ψυχική καταπόνηση: κοινωνικές συνθήκες, δρώντες και ιδεολογίες

¹⁴ Wright E.O., ό.π., σ.87

των επαγγελματιών στη σύγχρονη Ελλάδα,” διεξήχθη συγκριτική, κοινοτική μελέτη στο γενικό πληθυσμό του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης. Ολοκληρώθηκαν 300 συνεντεύξεις πρόσωπο με πρόσωπο στις οικίες των συμμετεχόντων και σε ορισμένες περιπτώσεις στους χώρους εργασίας τους.

Για τη συλλογή των δεδομένων σχεδιάστηκε από την ερευνητική ομάδα InMeD δομημένη συνέντευξη για τους ειδικούς σκοπούς της έρευνας. Έτσι, καταγράφηκαν οι σχετικές με την ταξική θέση των ερωτώμενων πληροφορίες και κατόπιν έγινε αντιστοίχιση με τις ταξικές θέσεις που περιγράφηκαν στην προηγούμενη ενότητα. Το ερωτηματολόγιο σχεδιάστηκε με εσωτερική διαδρομή που απευθύνεται σε μισθωτούς, εργοδότες και αυτό-απασχολούμενους και εξετάζει την πρόσβαση αυτών σε πόρους οργανωσιακού ελέγχου, εποπτεία εργαζομένων και σπάνιες δεξιότητες και ταλέντα.

Με βάση το μεθοδολογικό σχεδιασμό και τα ερευνητικά ερωτήματα του έργου, οι κοινότητες ή οι περιοχές της εμπειρικής μελέτης σχεδιάστηκαν από την Α. Ζήση με τρόπο που να μεγιστοποιεί τις κοινωνικο-οικονομικές αντιθέσεις του ερευνητικού πληθυσμού. Η στρατηγική της χωρικής αποτύπωσης των αντιθέσεων ως το δειγματοληπτικό πλαίσιο της μελέτης οδήγησε στο να επιλεγούν οι παρακάτω περιοχές: Καλαμαριά-Πανόραμα ως περιοχές που κατοικούν κυρίως μικροαστικά και εύπορα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα), Δυτικές Συνοικίες (Συκιές, Κορδελιό, Σταυρούπολη, Εύοσμος, Ξηροκρήνη) και υποβαθμισμένο κέντρο (Κασσάνδρου, Διοικητηρίου, πλατεία Αντιγονιδών) ως περιοχές που κατοικούν εργατικά και φτωχά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα και η περιοχή της Τούμπας ως ενδιάμεση, αντιπροσωπευτική της μικροαστικής τάξης.

Για τους σκοπούς της παρούσας παρέμβασης επιλέχθηκε να παρουσιαστεί ένα μέρος της ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων. Συγκεκριμένα η κατανομή του πληθυσμού των Δυτικών Συνοικιών και του υποβαθμισμένου κέντρου της Θεσσαλονίκης σε ταξικές θέσεις και η περιγραφή των συνθηκών εργασίας τους. Η δημοσίευση και περιγραφή των ποσοτικών δεδομένων θα γίνει με την ολοκλήρωση του ερευνητικού προγράμματος.

Οι καταστάσεις με τις οποίες ήρθε αντιμέτωπη η ερευνητική ομάδα κατά τη διάρκεια της συλλογής του εμπειρικού υλικού στις περιοχές των Δυτικών Συνοικιών και του υποβαθμισμένου κέντρου του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης, είχαν μεγάλο βαθμό αντιξοότητας, εξαιτίας της ανέχειας και της ακραίας φτώχειας των κατοίκων τους. Η στέρηση βασικών βιοποριστικών μέσων, οι κακές στεγαστικές συνθήκες, οι αντίξοες συνθήκες διαβίωσης, όπως η έλλειψη θέρμανσης και τροφής, και η αίσθηση της παραίτησης καταγράφονταν σε κάθε νοικοκυριό που μπήκα για τη διεξαγωγή της προσωπικής συνέντευξης. Τα μέλη αυτών των νοικοκυριών βρίσκονταν σε κατάσταση χρόνιας εργασιακής εκμετάλλευσης ή αποκλεισμού από τον εργασιακό κόσμο με σοβαρό αντίκτυπο στην σωματική, ψυχική και την κοινωνική τους υγεία. Οι αντιθέσεις σε σχέση με τις ανατολικές οικιστικές περιοχές της Θεσσαλονίκης προβάλλουν εμφατικά. Οι ταξικές ανισότητες αποτυπώνονται στον χώρο δημιουργώντας αξιοπρόσεκτες ομολογίες.

Στο υποδείγμα κατοίκων, ανδρών και γυναικών, των Δυτικών Συνοικιών και του υποβαθμισμένου κέντρου ($n=100$) κυριαρχούν οι ανειδίκευτοι εργάτες ($n=30$). Οι ανειδίκευτες θέσεις εργασίας χαρακτηρίζονται από αντικειμενικές αντιξοότητες εκτέλεσης (πχ. μη λήψη μέτρων υγιεινής), μηδαμινή εργασιακή αυτονομία, υπάγονται σε υψηλή εποπτεία και έλεγχο, ουσιαστική υπαγωγή των φορέων τους στο κεφάλαιο και είναι ιδιαίτερα χαμηλά αμειβόμενες. Υψηλός είναι και ο αριθμός των ανέργων ($n=25$). Στην πλειονότητα τους είναι ανειδίκευτοι, βρίσκονται σε κατάσταση μακροχρόνιας ανεργίας και στο παρελθόν ασχολούνταν με χειρωνακτικά επαγγέλματα ή σε εργασίες οι οποίες απαξιώθηκαν έπειτα από τις καπιταλιστικές αναδιαρθρώσεις και την επακόλουθη οικονομική κρίση. Στην παρούσα συγκυρία η εργασιακή τους δύναμη δεν μπορεί να αξιοποιηθεί επικερδώς για το κεφάλαιο εντός της παραγωγικής διαδικασίας.

Αναλυτικότερα, οι συνθήκες εργασίας των ανειδίκευτων ανδρών εργατών ($n=10$), κυρίως χειρώνακτες, είναι επίπονες και χαρακτηρίζονται από υψηλή επισφάλεια με τρόπο που το εργασιακό τους μέλλον να πλέει στην πλήρη αβεβαιότητα. Ο σωματικός μόχθος που καταβάλουν οι χειρώνακτες εργαζόμενοι, στην οικοδομή, στις υπηρεσίες καθαριότητας, στις μεταφορές και φορτοεκφορτώσεις εμπορευμάτων και το πεζοδρόμιο ως πλανόδιοι πωλητές είναι

μεγάλος. Στο σύνολο τους, είναι διαρκώς εκτεθειμένοι σε τοξικές ουσίες, ακραίες θερμοκρασίες, υψηλή ηχητική πίεση και μεγάλα βάρη. Πρόκειται για εργασιακές συνθήκες που σχετίζονται με την εμφάνιση μυο-σκελετικών παθήσεων.

Οι ανειδίκευτοι άνδρες υπάλληλοι ($n=4$), σε πολυκαταστήματα ή σε πόστα κατώτατα στην ιεραρχία, μπορεί να προφυλάσσονται εν μέρει από τις περιβαλλοντικές αντιξοότητες, υπόκεινται ωστόσο σε οργανωσιακούς καταναγκασμούς μέσω ιεραρχικού ελέγχου και μέσω της πιεστικής ή ακατάλληλης συμπεριφοράς μερίδας πελατών. Το περιεχόμενο των εργασιών τους είναι επαναληπτικό, μονότονο, και σωματικά επίπονο, κυρίως λόγω της ορθοστασίας. Είναι επίσης εκτεθειμένοι σε ψυχολογικούς κινδύνους, όπως συμπεριφορές ταπείνωσης και ευτελισμού από ανωτέρους ή πελάτες.

Ανάλογες είναι οι εργασιακές συνθήκες των ανειδίκευτων γυναικών οι οποίες βρέθηκαν να εργάζονται σε ιδιαίτερα κοπιαστικές, κουραστικές, επαναληπτικές χειρωνακτικές εργασίες, όπως καθαριότητα μεγάλων επιφανειών, προετοιμασία κουζίνας, λάντζα και παραλαβή εμπορευμάτων σε χώρους εστίασης. Η υψηλή εργασιακή επαναληπτικότητα σε συνδυασμό με την υψηλή εποπτεία καταγράφεται, επίσης, σε πωλήτριες πολυκαταστημάτων και *super market*. Οι συνθήκες εργασίας τους είναι καταπιεστικές. Καθημερινά πρέπει να διαχειριστούν ένα τεράστιο όγκο εμπορευμάτων, να τα τοποθετήσουν στα ράφια, να σκανάρουν τους γραμμοκώδικες (*code-barres*) στο ταμείο και να επισπεύδουν τις κινήσεις τους στις ώρες αιχμής της πελατειακής κίνησης. Πέρα όμως από το εκτελεστικό περιεχόμενο, η εργασία τους περιλαμβάνει και ένα σχεσιακό περιεχόμενο. Πρέπει ανά πάσα στιγμή να είναι σε ετοιμότητα προκειμένου να ανταποκριθούν στις εντολές των εργοδοτών, να απαντούν στα αιτήματα των πελατών, αλλά και να ελέγχουν για ενδεχόμενες κλοπές¹⁵.

¹⁵ Η ικανότητα να ακούν, να ερμηνεύουν και να απαντούν στους πελάτες είναι στοιχεία που υπογραμμίζουν την σχεσιακή διάσταση των ανειδίκευτων θέσεων και τον εμπλουτισμό τους σε σχέση με τις ανειδίκευτες θέσεις εργασίας του ταυλορικού τρόπου οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας. Συμφωνούμε με την θέση που παίρνει ο Jean Lojkine, αναλύοντας το περιεχόμενο εργασιών σε ταχυφαγεία και τηλεφωνικά κέντρα, 'η αλληλεπίδραση μεταξύ των παρόχων υπηρεσιών και των πελατών σίγουρα εξουδετερώνεται από την τεράστια πίεση για αποδοτικότητα, αλλά δεν μπορεί να περιοριστεί στην ταυλορική εργασία των εργατών στην γραμμή συναρμολόγησης'. Βλ. Lojkine J., *L'adieu à la classe moyenne*, Paris, La Dispute, 2005, σ.102

Η οργάνωση της εργασίας στα μεγάλα πολυκαταστήματα τείνει προς έναν ανασχεδιασμό των θέσεων εργασίας που βασίζεται σε μια πολυειδίκευση με οριζόντιο χαρακτήρα δηλαδή περισσότερα καθήκοντα του ίδιου επιπέδου ειδίκευσης, εναλλαγή των εργασιακών θέσεων και διεύρυνση καθηκόντων.¹⁶ Τη στιγμή που αυτές οι οργανωσιακές αλλαγές λαμβάνουν χώρα, απορρυθμίζεται το εργασιακό καθεστώς των φορέων ανειδίκευτων θέσεων εργασίας, γίνεται επισφαλές και ασυνεχές οξύνοντας τις εργασιακές αντιφάσεις. Από την μια αύξηση του όγκου εργασίας, διαρκής εναλλαγή, υψηλότεροι εργασιακοί ρυθμοί και από την άλλη καμιά εγγύηση για το εργασιακό μέλλον και χαμηλές αποδοχές. Τα ευρήματα αποτυπώνουν ότι το μέσο καθαρό οικογενειακό εισόδημα των ανειδίκευτων εργατών είναι μεταξύ 500-1000 ευρώ το οποίο επιμερίζεται προκειμένου να καλυφθούν κατά μέσο όρο οι ανάγκες 3,5 ατόμων ανά οικογένεια. Στον τομέα της υγείας η εμφάνιση αγχωδών διαταραχών στις παραπάνω περιπτώσεις αποτυπώνεται στα ευρήματα.

Οι εργαζόμενες γυναίκες ($n=2$) σε ανειδίκευτες υπαλληλικές θέσεις του δημόσιου τομέα ανέφεραν σημαντικές μισθολογικές περικοπές, αύξηση εργασιακού όγκου και επισφάλεια έπειτα από την εφαρμογή του μέτρου της διαθεσιμότητας. Η εξέλιξη του περιεχομένου και η περιστολή των προνομίων των συγκεκριμένων εργασιακών θέσεων στην παρούσα συγκυρία, καταδεικνύει την ανεπάρκεια των κοινωνιολογικών προσεγγίσεων οι οποίες στη βάση των προνομίων που απολάμβαναν οι δημόσιοι υπάλληλοι πριν την οικονομική κρίση προσπάθησαν να τους συνομαδώσουν σε μια διακριτή κατηγορία υπό την ονομασία τάξη των υπηρεσιών.

Στο σύνολο των παραπάνω ταξικών θέσεων οι εργασιακοί ρυθμοί εντείνονται, ενώ οι ασυνέχειες στα ωράρια εργασίας στις οποίες υποχρεώνονται δεν τους επιτρέπουν το συνδυασμό επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Ιδιαίτερα εμφανές γίνεται αυτό σε εργαζόμενες μητέρες στον ιδιωτικό τομέα οι οποίες επιθυμούν και αναλαμβάνουν να ικανοποιήσουν τις ανελαστικές ανάγκες των βρεφών τους, τον πρώτο χρόνο έπειτα από τη γέννησή τους.

¹⁶ Για την διάκριση μεταξύ οριζόντιας και κάθετης πολυειδίκευσης, βλ. Πετράκη Γ., *Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας*, Αθήνα, Gutenberg, 2007, σ. 85

Σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου εργάτες και υπάλληλοι απασχολούνται σε μικρές επιχειρήσεις με κάτω από 10 εργαζομένους και υπάρχει φυσική και άμεση παρουσία των εργοδοτών, δημιουργούνται πατερναλιστικές σχέσεις. Σε τέτοιου είδους επιχειρήσεις ασκείται άμεσος έλεγχος της εργασίας όπου σύμφωνα με τον R.Edwards «ο εργοδότης έχει κάτω από τη επίβλεψή του εργαζομένους με τους οποίους, λόγω εγγύτητας ή προηγούμενων σχέσεων (συγγενικών ή κοινοτικών) μπορεί να αναπτύσσει προσωπικές σχέσεις».¹⁷ Η επιβολή άμεσου ελέγχου στην εργασιακή διαδικασία σε συνδυασμό με την υιοθέτηση από την πλευρά των εργοδοτών στρατηγικών διαφορικής μεταχείρισης των εργαζομένων αναφορικά με τα ωράρια και τον εσωτερικό καταμερισμό της εργασίας, αλλά και την πολυδιάσπαση των εργαζομένων σε πολλές μικρές επιχειρήσεις φαίνεται να είναι ανασταλτικός παράγοντας όσον αφορά τη δημιουργία συλλογικών ταυτοτήτων και την οργάνωσή των ανειδίκευτων εργατών σε συνδικάτα.

Όσον αφορά τους αυτοαπασχολούμενους σε αυτή την περιοχή ή τους μικρούς εργοδότες οι συνθήκες εργασίας τους φαίνεται να έχουν επιδεινωθεί εξαιτίας των αγοραίων πιέσεων που τους ασκούνται από την πολιτική των μεγάλων επιχειρήσεων όσο και το κράτος (αύξηση φορολογικών και ιατροφαρμακευτικών εισφορών). Τις συνθήκες δυσχεραίνει επιπρόσθετα η πίεση των πελατών, αλλά και οι αποστάσεις που πρέπει να διανύουν προκειμένου να προσφέρουν την υπηρεσία ή το εμπόρευμα τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι των αυτοαπασχολούμενων σε βιομηχανικούς αυτοματισμούς αλλά και επιδιορθώσεις ραπτομηχανών οι οποίοι αναγκάζονται να πηγαίνουν σε γειτονικές χώρες όπου βρίσκονται τα εργοστάσια έπειτα από την από-βιομηχάνιση που άρχισε στη Θεσσαλονίκη το 1980.

Συμπερασματικά, οι οργανωσιακές αναδιαρθρώσεις που εφαρμόζονται στους εργασιακούς χώρους αποδομούν τις εργασιακές σχέσεις και εισάγουν νέες μορφές εκμετάλλευσης. Το σύνολο των ταξικών θέσεων χαρακτηρίζεται από την αντίφαση μεταξύ αφενός της εξοικονόμησης του αναγκαίου χρόνου για το δεδομένο επίπεδο παραγωγής και αφετέρου την επισφάλεια τόσο για τις δεδομένες θέσεις εργασίας όσο και για το γενικότερο επίπεδο απασχόλησης της κοινωνίας.

¹⁷ Βλ. Πετράκη Γ., *Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας*, Αθήνα, Gutenberg, 2007, σ. 42

Η θεωρητική επεξεργασία του Wright πάνω στις ταξικές δομές σύγχρονων κοινωνικών σχηματισμών αποτελεί το πλαίσιο για την ανάλυση της ανεργίας στις περιοχές των δυτικών συνοικιών και του υποβαθμισμένου κέντρου. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες ο καπιταλισμός δεν χρειάζεται την εργασία των ανέργων που ζουν στα αστικά κέντρα. Έτσι ενώ οι άνεργοι φαίνεται τυπικά να ελέγχουν την εργασιακή τους δύναμη, το καπιταλιστικό σύστημα δεν αποδίδει οικονομική αξία στις εργασιακές ικανότητες που διαθέτουν. Οι άνεργοι 'είναι καταπιεζόμενοι διότι έχουν αποκλειστεί από την πρόσβαση σε διάφορων ειδών παραγωγικές πηγές, και κυρίως τα αναγκαία μέσα για την απόκτηση των αναγκαίων δεξιοτήτων που θα έκαναν την εργασιακή τους δύναμη εμπορεύσιμη.'¹⁸ Ο αποκλεισμός από πόρους και η απαξίωση της εργασιακής τους δύναμης από το καπιταλιστικό σύστημα οδηγεί το Wright να εισάγει την έννοια της 'υποτάξης' στο θεωρητικό του σχήμα προκειμένου να ταξινομήσει τους ανέργους. Η κατάσταση των ανέργων στις λαϊκές συνοικίες που διεξαγάγαμε τις συνεντεύξεις που συγκροτούν το δείγμα μας, δεν απέχει από την παραπάνω περιγραφή.

Σύμφωνα με τα ερευνητικά ευρήματα, τα μέλη της 'υποτάξης' των δυτικών συνοικιών και υποβαθμισμένου κέντρου στην πλειονότητά τους είναι μακροχρόνια άνεργοι. Οι δεξιότητές τους είναι απαξιωμένες στο πλαίσιο του καπιταλισμού ενώ δεν τους προσφέρεται πρόσβαση σε εργασιακές ή εκπαιδευτικές δομές όπου θα μπορούσαν να αναπτύξουν νέες δεξιότητες. Σε υποκειμενικό επίπεδο ανάλυσης οι άνεργοι βιώνουν την καταπίεση που τους ασκείται από την λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος ως αίσθημα ανημποριάς, απόγνωσης και έλλειψης αξιοπρέπειας. Στο σύνολο τους είναι αποκομμένοι από την κοινωνική κανονικότητα που δομεί ο χρόνος της εργασίας. Δεν υπάρχουν εργασιακά ωράρια, χρονοδιαγράμματα, και εργασιακοί ρυθμοί για να τηρηθούν. Η εργασία ως οργανωμένη δραστηριότητα που παρακινεί σε δράση και εντάσσει το άτομο στην κοινωνική ζωή ελλείπει, συνεπώς ο ελεύθερος χρόνος της καθημερινότητας δεν βιώνεται από τους ανέργους ως χρόνος αφιερωμένος στηνσχόλη και την αναψυχή.

¹⁸ Υπό αυτή την έννοια οι άνεργοι είναι καταπιεζόμενοι αλλά όχι συστηματικά εκμεταλλευόμενοι στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος. Βλέπε Wright E.O., *Class counts. Comparative studies in class analysis*, Cambridge, Maison des Sciences de l'Homme and Cambridge University Press, 1997, σ.28

Το άγχος και η αγωνία να ανταπεξέλθουν σε καθημερινές βιοποριστικές ανάγκες είναι διαρκώς παρόν. Ιδιαίτερα στις περιοχές των δυτικών συνοικιών αλλά και του υποβαθμισμένου κέντρου, η αδράνεια κυριαρχεί κυρίως στην καθημερινότητα των ανδρών. Στο σύνολό τους οι άνεργοι αυτών των περιοχών περνούν τον χρόνο τους σε καφενεία, σε μικρά μαγαζιά και συνεργεία της γειτονιάς τους. Η μόνη εξαίρεση στην ατονία που δημιουργούσε η έλλειψη εργασίας ήταν ο χρόνος κατά των οποίου οι γυναίκες έπρεπε να προετοιμάσουν τα παιδιά για το σχολείο και να ετοιμάσουν το μεσημεριανό γεύμα.

Αναλυτικότερα, οι άνδρες άνεργοι ($n=9$), κάτοικοι του υποβαθμισμένου κέντρου και των δυτικών συνοικιών, είναι μακροχρόνιοι και προέρχονται όλοι από χειρωνακτικές, ανειδίκευτες εργασίες (συνεργείο καθαρισμού, πωλητές, οδηγοί, σερβιτόροι), εκτός από μια περίπτωση. Όλοι υποφέρουν από ψυχολογικά προβλήματα, κυρίως κατάθλιψη. Σχεδόν όλοι ανήκουν στην οικονομική κατηγορία των 500 ευρώ έως 1000, από τα οποία εξαρτώνται από 2 έως 5 άτομα. Τα οικονομικά προβλήματα κάνουν την συζυγική ζωή δύσκολη και για εκείνους που είναι χωρίς σχέση, χωρίς προοπτική. Όλοι εκτός από έναν δήλωσαν φτωχή κοινωνική ζωή, χωρίς δυνατότητες για διακοπές ή κοινωνικές συναναστροφές. Η αποτίμηση της ζωής τους συνολικά είναι αρνητική λόγω της ανεργίας, της φτώχειας, της αδυναμίας να καλυφθούν οι ανάγκες των παιδιών και των προβλημάτων υγείας. Οι αξίες που τους εκφράζουν είναι οικογένεια και θρησκεία, εντιμότητα και ηθική, και ανθρωπισμός.

Οι περισσότερες γυναίκες είναι άνεργες ($n=16$), κυρίως μακροχρόνια, αλλά και προσφάτως απολυμένες, με φτωχό έως μέτριο εκπαιδευτικό επίπεδο. Οι περισσότερες δήλωσαν μεγάλη αδυναμία να συνδεθούν με την αγορά εργασίας και ότι βιώνουν αυτή την αδυναμία ως αίσθημα ανημποριάς, απόγνωσης και απελπισίας. Σχεδόν όλες ανέφεραν σοβαρά προβλήματα υγείας, δικά τους ή των άμεσων συγγενικών τους προσώπων. Ένα μέρος αυτών των προβλημάτων αφορούν στην επιβαρυσμένη ψυχική τους υγεία. Ως προς την σφαίρα των οικονομικών, αυτά υπολογίζονται είτε κάτω από 500 ευρώ το μήνα, ή από 500 με 1000 ευρώ από τα οποία εξαρτώνται από 2 έως 5 άτομα, ενώ σε άλλες περιπτώσεις αναγκάζονται να

επιβιώνουν από τις συντάξεις των ηλικιωμένων, από δανεικά, ή από τις λιγοστές αποταμιεύσεις του παρελθόντος. Παραπάνω από τις μισές, βιώνουν μέτρια συζυγική σχέση, άλλες είναι διαζευγμένες, χήρες ή φιλοξενούμενες. Όλες κατέγραψαν μεγάλες και διαχρονικές οικονομικές δυσκολίες που έχουν επίπτωση στην κατάσταση της υγείας τους, αδυναμία να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της ανατροφής, αδυναμία βιοπορισμού, μονογονεϊκότητα και χρέη. Οι αξίες που της εκφράζουν είναι: αγάπη και σεβασμός, τιμότητα και ηθική, ειλικρίνεια και οικογένεια.

6. Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα ερευνητικά ευρήματα σχετικά με την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, μπορεί να υποστηριχτεί ότι στην παρούσα συγκυρία η ταξική της τοποθέτηση είναι κοντύτερα στην εργατική τάξη. Κυρίως επειδή οι φορείς τέτοιων ταξικών θέσεων εμπλέκονται με εξωτερικές σχέσεις με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, Στην προσπάθεια αναπαραγωγής τους ως ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής που διαθέτουν, πλήττονται από την καπιταλιστική κρίση εξαιτίας: α) της έντασης της εκμετάλλευσης τους μέσω των ανταλλακτικών σχέσεων με το μεγάλο κεφάλαιο, β) της πτώσης της οικονομικής δραστηριότητας, και γ) των φορολογικών εισφορών που πρέπει να καταβάλουν στο κράτος. Ωστόσο το γεγονός ότι μέσω της δράσης τους επιδιώκουν την διατήρηση και αναπαραγωγή της ιδιοκτησίας τους θέτει όρια στον αντικαπιταλισμό τους και τις συμμαχίες που μπορούν να συνάψουν με την εργατική τάξη.

Σχετικά με τις ταξικές θέσεις των ανειδίκευτων εποπτών, οι οποίοι ελέγχουν οριακούς πόρους στην οργάνωση, συγκεκριμένα ασκούν έλεγχο σε ανειδίκευτους εργάτες, παρατηρήθηκαν δυο τάσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, είναι τέτοια η ένταση της εκμετάλλευσης και η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, ώστε η εποπτεία των ανειδίκευτων εργατών, ασκείται άμεσα από τον εργασιακό ρυθμό και τις απαιτήσεις της πελατείας. Φαίνεται ότι οι αναδιαρθρώσεις των τελευταίων χρόνων, είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση εποπτικών θέσεων στην ιεραρχία των εταιρειών ή των οργανώσεων. Η δεύτερη τάση δείχνει ότι το εισόδημα των ατόμων που ασκούν εποπτεία, διαφέρει ελάχιστα από το εισόδημα εκείνων που εντάσσονται στην

εργατική τάξη. Στην έρευνα μας, το εισόδημα χρησιμοποιείται ως ένα δευτερεύον κριτήριο για την απόφαση της ταξικής τοποθέτησης των αντιφατικών θέσεων. Έτσι, από την ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων προκύπτει ότι η ταξική τοποθέτηση των ανειδίκευτων εποπτών είναι κοντύτερα στην εργατική τάξη, παρότι ασκούν και λειτουργίες του κεφαλαίου (άσκηση ελέγχου στο πλαίσιο της οργάνωσης για την απόσπαση της υπεραξίας). Ασφαλέστερα συμπεράσματα για την ταξική τοποθέτηση τους ενδεχόμενα θα προκύψουν από την εξέταση των γνωστικών πόρων που διαθέτουν, με βάση τους οποίους συγκροτούν την συνείδησή τους.

Από την ανάλυση των δεδομένων του ερευνητικού προγράμματος, προκύπτει επίσης μια τάση προλεταριοποίησης των φορέων ταξικών θέσεων με οριακούς πόρους πιστοποιητικών ειδημοσύνης. Τόσο ο πληθωρισμός ατόμων με αντίστοιχα διαπιστευτήρια στην αγορά εργασίας, όσο και η υποβάθμιση του περιεχομένου της εργασίας τους, εξαλείφει την εκμεταλλευτική διάσταση της θέσης τους (βασιζόμενη στην κατοχή σπάνιων πόρων) και ενισχύει την σχεσιακή της διάσταση ως εκμεταλλεόμενοι (μισθωτοί εργαζόμενοι). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση νηπιαγωγών, δασκάλων και καθηγητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αρκετοί από αυτούς αναγκάζονται να κάνουν και δεύτερη εργασία προκειμένου να διατηρήσουν το βιοτικό και πολιτισμικό επίπεδο συντήρησης που είχαν πριν την καπιταλιστική κρίση. Έτσι, παρά τον ρόλο τους στην διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας, φαίνεται να ριζοσπαστικοποιούνται με την υιοθέτηση φιλο-εργατικών θέσεων. Η εξέλιξη αυτή, όπως και η ένταξη τους ή δημιουργία συνδικάτων με καθαρά αντικαπιταλιστικό χαρακτήρα, δεν εξαλείφει ωστόσο εντελώς τον αντιφατικό χαρακτήρα των σχέσεων που συγκροτούν την ταξική τους θέση.

Η λήψη θέσης σχετικά με την ταξική τοποθέτηση των υψηλά ειδικευμένων μισθωτών είναι αρκετά επισφαλής. Όπως αναλύθηκε στην τρίτη ενότητα του κειμένου, αυτό το είδος αντιφατικών ταξικών θέσεων συγκροτείται από δυο διασταυρούμενες διαστάσεις: του κεφαλαίου και των δεξιοτήτων. Έτσι, στην περίπτωση για παράδειγμα υψηλά ειδικευμένων γιατρών ή καθηγητών πανεπιστημίου, δεν είναι σαφές πάντοτε ποια διάσταση υπερισχύει από τις σχέσεις που συγκροτούν τη θέση τους στην ταξική δομή. Η μονοπώληση σπάνιων πιστοποιητικών ειδημοσύνης, συνιστά ικανή συνθήκη ώστε να αποσπούν μέρος του

κοινωνικού πλεονάσματος, μέσω του μισθού που λαμβάνουν; Ή αντίθετα απλά καρπώνονται το αποτέλεσμα της εργασίας τους, στο βαθμό που η εργασιακή δραστηριότητα των εν λόγω μισθωτών συμβάλλει στη δημιουργία του κοινωνικού πλεονάσματος; Στην τελευταία περίπτωση, το μόνο προνόμιο που αποφέρει η κατοχή σπάνιων πιστοποιητικών ειδημοσύνης, είναι η ιδιοποίηση της δικιάς τους υπερεργασίας. Η επεξεργασία των ποσοτικών δεδομένων του ερευνητικού προγράμματος θα δώσει απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Πετράκη Γ., (2007) Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας, Αθήνα, Gutenberg

Ξένη Βιβλιογραφία

Carchedi G., (1998) "Classes and Class Analysis." σσ. 105-125 στο *The Debate on Classes*, Erik Olin Wright et al., London, Verso

Lojkine J., (2005) *L'adieu à la classe moyenne*, Paris, La Dispute

Wright E.O., (1985) *Classes*, London, Verso

Wright E.O., (1997) *Class counts. Comparative studies in class analysis*, Cambridge, Maison des Sciences de l'Homme and Cambridge University Press